

PAGYVENUSIŲ IR SENŲ ŽMONIŲ VAIDMENŲ KAITA ŠEIMOJE

Dr. Jolanta Pivorienė

Mykolo Romerio universitetas, Socialinės politikos fakultetas, Socialinio darbo katedra
Ateities 20, LT-08303 Vilnius
Telefonas (8 5) 271 4716
Elektroninis paštas sdc@mruni.lt

Pateikta 2008 m. sausio 15 d.

Parengta spausdinti 2008 m. kovo 18 d.

Santrauka

Senėjimas – tai nuolat vykstantis procesas, kuris anksčiau ar vėliau atveda į senatvę. Senatvės suvokimas siejasi ne tik su fizinio pajėgumo mažėjimu, bet ir su turėtų vaidmenų praradimu ar jų kaita. Straipsnio tikslas – remiantis kokybinio tyrimo duomenimis atskleisti pagyvenusių ir senų asmenų vaidmenų kaitą šeimoje. Straipsnyje analizuojama dviejų vaidmenų kaita, t. y. perėjimas iš tėvystės į senelių ir iš sutuoktinio į našlio/našlės vaidmenis.

Analizuojant šeimos gyvenimo kelio „tuščio lizdo“ etapą, duomenys atskleidė tyrimo dalyvių išgyvenamus liūdesio ir vienišumo jausmus, tostančius ir retėjančius santykius su vaikais. Tėvystės vaidmenis laipsniškai keičia senelių vaidmenys, kurie yra mažiau apibrėžti negu tėvų. Artimo žmogaus netektis susijusi su sutuoktinio vaidmens praradimu ir našlio/našlės vaidmens įgijimu. Netekties išgyvenimas silpnina pagyvenusių ir senų asmenų ryšius ir dar labiau didina priklausomybę nuo suaugusių vaikų.

Analizuojamų vaidmenų kaita silpnina pagyvenusio ir senyvo amžiaus žmonių socialinių ryšių tinklą ir veda link vis didėjančios priklausomybės.

Pagrindinės sąvokos: senėjimas, šeima, socialinis vaidmuo, tėvystės, senelių, sutuoktinio, našlio/našlės vaidmenys.

Įvadas

Senėjimas dažnai apibūdinamas kaip biologinių, psichologinių ir socialinių procesų visuma. Pagyvenusių ir senų žmonių pasitraukimas iš socialinio gyvenimo, t. y. socialinių vaidmenų atsisakymas ar kaita, aplinkinių suvokiamas kaip natūralus senėjimo procesas (Naujanienė, 2002), patiems pagyvenusiesiems ir seniems asmenims sukelia ekonominių, psichologinių ir socialinių problemų. Prie būdingiausių vaidmenų pasikeitimų priskiriama išėjimas į pensiją, sutuoktinio mirtis, suaugusių vaikų išėjimas iš namų, draugų būrio mažėjimas, socialinio reikšmingumo praradimas (Atchley, 1997; Naujanienė, 2002).

Dauguma žmonių gimsta ir didžiąją savo gyvenimo dalį praleidžia šeimoje. Pereinant iš vieno šeimos etapo į kitą, šeimos nariai turi prisitaikyti prie kintančių vaidmenų ir lūkesčių. Gyvenimą šeimoje apibūdina nuolatinė įtampa tarp asmeninės nepriklausomybės išlaikymo ir abipusių kompromisų, siekiant sukurti tarpusavio priklausomybę (Hooyman, Kiyak, 1996). Senėjimui priskiriami paskutiniai trys arba keturi šeimos gyvenimo kelio etapai. Juose asmuo dažniausiai priklauso ir prokreacinei, ir rekreacinei šeimai. Pagyvenę ir seni asmenys išlaiko tiek orientacinės (brolis/sesuo), tiek prokreacinės (tėvas/motina) šeimos vaidmenis. Pagrindiniai pagyvenusių ir seno amžiaus asmenų tikslai šeimoje – išmokti ir prisiimti naujus vaidmenis, sukurti naujus tarpusavio santykius su kitomis kartomis (Pivorienė, 2002). Šiam tikslui pasiekti keliami keturi uždaviniai (Greene, 2000):

- psichosocialinis funkcionavimas, vykstant fiziologiniams pokyčiams – naujų šeimos ir socialinių vaidmenų prisiėmimas,
- svarbiausio vaidmens pripažinimas viduriniajai kartai (suaugusiems vaikams),
- dalijimasis patirtimi ir išmintimi, įtvirtinant vyriausiosios kartos statusą, tačiau neužgožinat kitų kartų,
- susitaikymas su sutuoktinio, brolių/seserų, bendraamžių draugų netektimis ir pasirengimas mirčiai.

Kalbant apie santykių plėtojimąsi šeimoje, vartojamas šeimos gyvenimo kelio terminas, apibrėžiamas kaip asmens judėjimas socialiai sukonstruotose amžiaus kategorijose, sukeliančiose įvairius reikalavimus ir skatinančiose skirtingus lūkesčius (Abercrombie at all, 1984). Tarp lietuvių autorių populiariausia Navaičio (1996, 1999) šeimos gyvenimo kelio koncepcija, kurioje pagyvenusių ir senų žmonių šeima įvardijama kaip vyresnio amžiaus šeima. Užsienio literatūroje (Atchley, 1997) šeimos gyvenimo kelias skirstomas smulkiau ir minimam amžiui priskiriami trys etapai:

- viduriniai metai (nuo „tuščio lizdo“ pradžios iki išėjimo į pensiją),
- pensinis amžius (vienas sutuoktinių išeina į pensiją),
- senatvė (vienas iš sutuoktinių serga, sutuoktinio mirtis).

Kiekviename iš šių etapų vyksta dinamiška vaidmenų kaita: prarandami vieni vaidmenys (tėvo/mamos, sutuoktinio) atsiranda kiti (senelio/senelės). Vaidmenų kaita turi lemiamą reikšmę socialinių ryšių tinklui ir tarpusavio santykių, ypač tarp senų tėvų ir suaugusių vaikų, pobūdžiui. Kalbant apie šeimos gyvenimo keliui senatvėje keliamus uždavinius, svarbi tiek anksčiau turėtų, tiek naujai įgytų vaidmenų patirtis (Pivorienė, 2002).

Straipsnio tikslas – remiantis kokybinio tyrimo duomenimis, atskleisti pagyvenusių ir senų asmenų vaidmenų kaitą šeimoje.

Tyrimo metodologija. Tyrimo metodologija grindžiama vaidmenų teorija ir šeimos gyvenimo kelio etapų samprata esant pagyvenusiems ir seno amžiaus bei kokybinio tyrimo duomenimis. Straipsnyje analizuojami I. Skrabiėnės (2007) atlikto interviu su pagyvenusiais ir senais žmonėmis duomenys. Nestruktūruotame interviu dalyvavo septyni netikimybinės tikslinės atrankos būdu atrinkti respondentai (1 vyras ir 6 moterys). Visų tyrimo dalyvių vaikai suaugę ir sukūrę savo šeimas. Taikant šį atrankos kriterijų buvo galima išanalizuoti dviejų vaidmenų kaitą, t. y. perėjimą iš tėvų į senelių ir iš sutuoktinio į našio/našlės vaidmenis.

Tėvystės vaidmenų kaita: perėjimas iš tėvų į senelių vaidmenis

Vidurinis šeimos gyvenimo kelio etapas, kai vaikai palieka tėvų namus, dažnai vadinamas „tuščio lizdo“ etapu. Nors šis laikotarpis teoriškai vertinamas nevienareikšmiškai (Naujaniėnė, 2002), tačiau jame vykstantys pokyčiai turi įtakos tėvystės vaidmens kaitai bei senų tėvų ir suaugusių vaikų tarpusavio santykiams (Pivorienė, 2002).

Suaugusių vaikų išėjimas iš namų, savo šeimos sukūrimas paveikia visų tėvų, ypač motinų, gyvenimą. Tyrimo duomenys rodo, kad pagyvenusiems ir seniems žmonėms dažnai tai sukelia liūdesį ir vienišumo jausmą

„Dukra ištekėjo, o ji viena pas mane, ne kiek ilgai trukus išvyko į kitą Lietuvos kraštą gyventi, o aš viena kaip piršts likau. Iš pradžių kaip ir nieko, giminė buvo čia pat ir kaimynai geri, bet vaiko ilgės, reti susitikimai, man buvo ilgu“ (I interviu).

„Maniau išprotėsiu iš vienvėdės, nors ir kaip nesistengiau, ir tu, ir anuo užsiimu, kaip prailgdavo dienos, nors kauk vilku. Susigalvojau gražiai susitvarkyti sodą, o po to kiek čia džiaugsies, juk čia sezoninis užsiėmimas (II interviu).

„Buvo ilgu, kai paskutinis vaikas išėjo iš namų, ir tuščia. Namas didelis ir tokia spengianti tylą (V interviu).

Tėvystės vaidmens netekimas yra tolygus reikšmingumo praradimui ir ypač ryškus senatvės ženklas, reiškiantis aktyvaus tėvystės vaidmens pabaigą. Respondenčių pasakojimas patvirtino, kad „tuščio lizdo“ reiškinys gali būti emocinės įtampos, izoliacijos, vienvėdės ir nereikalingumo jausmų atsiradimo priežastis. Tačiau tyrimas atskleidė ir netipiškus atvejus. Viena respondentė teigė, kad

„Aš kaip ir norėjau, kad sūnai išeitų iš namų kuo greičiau. Nes nepriteklius reikalavo vis daugiau pajamų, o paimti nebuvo iš kur. Taip pat norėjosi ir pailsėti nuo to nuolatinio šurmulio“ (II interviu).

Vaikams pradėjus gyventi savarankiškai, keičiasi ryšiai, jie retėja („rašiau laiškus ir jis atrašydavo, bet po dvejų metų nutrūko laišškai ir jokios žinios iš ten. Aš parašydavau, o tie patys laišškai grįždavo pas mane, na ir aš nustojau rašyti“ (I interviu), keičiasi jų pobūdis („štai vaikai užauga ir tu jau nieko nebegali sureguliuoti jiems, kaip jie turi elgtis, kuriuo keliu pasukti“ (II interviu)). Ryšių stiprumas priklauso nuo anksčiau buvusių santykių šeimoje.

„Mūsų su vaikais ryšiai buvo ypač artimi, aš jų niekada nepaleidau. Kaip sakoma, visada už pavadėlio, net kai sukūrė savo šeimas. Aš puikiai žinau iki kiek ir kaip reikia bendrauti su žmonėmis, todėl visada mokėdavau laiku pasitraukti iš situacijos, kurioje nebūdavau reikalinga. Ypač marčių atžvilgiu. Aš ant dviračio ir manęs nebėr“ (V interviu).

Keičiantis tėvystės vaidmenims, atsiranda senelių vaidmenys, kurie yra daug mažiau apibrėžti negu tėvų. Teorijoje nurodomos įvairios senelių šeimoje atliekamos funkcijos. Jie gali būti šeimos istorikai, krizių sprendėjai, teisėjai, advokatai ar tarpininkai, mokytojai, vaikų prižiūrėtojai ir kt. (Pivorienė, 2002). Tyrimo duomenys taip pat atskleidė įvairius respondentų požiūrius į savo, kaip senelių, vaidmenį. Kartais jam rengiamasi iš anksto „buvau apsisprendusi, jei sveikata gera bus, tai padėsiu vaikams auginti anūkus“ (I interviu). Viena respondentė teigė nenorinti prisiimti senelės – vaikų prižiūrėtojos vaidmens. „Savo vaikams esu pasakiusi, kad anūkų auginti nepadėsiu. Aš savo paauginau, pasiugins ir jie“, tačiau jai labai svarbu perduoti savo patirtį jaunajai kartai: „prieš ketverius metus pradėjau rašyti atsiminimus, kad anūkai žinotų mano praeitį“ (V interviu). Taip respondentė prisiima šeimos istorikės vaidmenį. Kitai respondentei priimtinesnis mokytojos vaidmuo. „Pradėjau megzti, mokinau ir savo anūkes, kurias buvau ir auginusi. Taip jos prie manęs ir aš prie jų labiau prisirišom“ (II interviu).

Apibendrinant pagyvenusių ir seno amžiaus žmonių tėvystės vaidmenų kaitą galima teigti, kad didėjant priklausomybei nuo suaugusių vaikų, silpnėja tėvystės vaidmuo ir dominuojančiu šeimoje tampa senelių vaidmuo.

Perėjimas iš sutuoktinio į našlio/našlės vaidmenį

Kaip pažymi R. C. Atchley (1997), našlystė – tai socialinių vaidmenų pokytis, vedantis izoliacijos link. Našlystė susijusi su socialinėmis, psichologinėmis bei ekonominėmis problemomis.

Našlystė dažnai būna sudėtingas vaidmens pokytis, pažeidžiantis kasdieninį gyvenimą. Praradus sutuoktinio vaidmenį, sumažėja galimybė išlaikyti asmens tapatybės tęstinumą. Dėl našlystės prarandama sąveika, grįsta abipusiais interesais (Naujanienė, 2002).

Našlystė neišvengiamai susijusi su netekties išgyvenimu. Netektis – dėl kito žmogaus mirties vykstantis procesas, galintis baigtis labai greitai arba nesibaigti niekada (Liobikienė, 2002). Respondentės pasakoja:

„Po pirmo vyro mirties labai sunkiai gyvenau 12 metų viena, teko be galo daug dirbti, norėjosi, kad vaikams nieko netrūktų. Dieve, ką daro jaunystė, galėjau kalnus nuversti. Po 12 metų ištekėjau antrą kartą. Tai dievulis už tas mano kančias davė man gerą gyvenimo draugą, tik jis buvo vyresnis 19 metų. Auksinis žmogus buvo, tik trumpai. Po 19 bendro gyvenimo metų mirė, labai skaudi netektis buvo, buvo labai negerai. Po šios netekties kokia aš buvau vieniša, aš nemoku žmogui apsaityti. Tokia tuštuma, kankino vienatvė, vai, vai. Nieko nebenorėjau, nieko“ (I interviu).

„Kai mano vyras susirgo sunkia ir nebepagydoma liga, aš ieškojau įvairių būdų, kad galėčiau pirma jo, kuo anksčiau numirti. Vaikai tai pastebėjo ir paguldė į ligoninę pasigydyti depresiją. Kiekvieną pavasarį ir rudenį aš ją turiu, negeriu vaistų, vaikai pyksta. Tikrai būčiau pakėlusį ranką prieš save, nes aš nebemačiau ateities ir gyvenimo be jo. O vyrui išėjus iš gyvenimo, geriau ir neklauskite, pusę metų aš kaip beprotė buvau, niekaip negalėjau susitaikyti“ (V interviu).

Mirus sutuoktiniui, keičiasi santykiai su vaikais. Dažnai reikalaujama didesnio vaikų dėmesio, tačiau tai susiję su didėjančia priklausomybe nuo vaikų.

„Užauginau du sūnus ir jiems esu pasakiusi, kad jie privalo manimi dabar pasirūpinti. Norėjau užrašyti turta, tačiau neleido. Vaikai turi pasirūpinti senstančia mama, o dar aš viena gyvenau“ (V interviu).

Dauguma suaugusių vaikų stengiasi tenkinti senatvėje didėjančius tėvų poreikius, kartais ši pareiga yra atliekama norint išvengti neigiamo aplinkos požiūrio, tačiau dažniausiai ji yra internalizuojama kaip tradicijos ir vertybių padarinys (Pivorienė, 2002).

Gerontologijos teorijos (Pivorienė, 2002) teigia, kad vienišų senų tėvų ir suaugusių vaikų tarpusavio santykiams svarbūs įvairūs veiksniai, pavyzdžiui:

- geografinis atstumas

„Turiu dukrą, kuri su savo šeima gyvena tolokai. Aplanko tik 2–3 kartus per metus. Jai pačiai reikia pagalbos, būna, kad ir susibaram, aš jai vis ką nors ne taip darau“ (III interviu).

- susitikimų dažnumas

„Nes man to reikia, reikia ir gero žodžio, ir pasitarti, ir pagalbos. Kai vyresnysis užvažiuoja pas mane, grįždamas iš darbo, man yra ramiau. O kai nors porą dienų nematau, tai tada pati ieškau. Nueinu pas kaimynę ir paprašau, kad paskambintų ir pasakytų, kad serga mama“ (V interviu).

Vienas iš labiausiai pagyvenusiems ir seniems asmenims nerimą keliančių pokyčių – priklausomybės nuo vaikų didėjimas (Naujanienė, 2007). Tyrime dalyvavę seni ir pagyvenę asmenys stengiasi kuo ilgiau išlaikyti nepriklausomumą nuo vaikų

„Prašau, kiek čia truko ir man jau aštuoniasdešimt, bet dar gyvenu viena ir žadu taip toliau viena. Niekam neskolinga, kada noriu prigulu, kur noriu ten einu, niekam ataskaitos nereikia duoti. Ne, ne, kad ir biedniau, bet savo stubelėje. Kaimynai aplinkui geri, sūnus viską sutvarko, jei kas sugenda. O kam man eiti pas vaikus, jei aš dar pakrutu, pečių užsikuriu, gyvenu šiltai, lankau centrą penkis kartus per savaitę, esu pavalgiusi. Manau, kad negaliu skųstis“ (I interviu).

„Nenorėčiau vaikų apkrauti, gyvensiu iki paskutinės savo namuose. Va, marčios mama gyvena kartu su jais, juk matau, kad sunku jai, turi taikytis, būti nuolankesnė. Kokie bebūtų, bet savi namai yra savi. Aplinkui yra kaimynai, neprაžūsiu“ (II interviu).

„Aš esu senoviškas žmogus, stengsiuos kuo ilgiau gyventi viena, gal ką nors reikėtų prisiimt? Drauge nebūtų taip ilgūs vakarai. Visai galvoju, bet su vaikais nenorėčiau gyventi. Ir jiems, ir man būtų sunku. Yra gerai, kad gyvenam netoli vieni kitų“ (V interviu).

Tačiau kylančios problemos verčia respondentus apmąstyti ir gyvenimo kartu su vaikais galimybes.

„Paskutiniu metu aplanko įvairios mintys: jaučiasi kažkokia tuštuma, pernelyg pasidarė sunkoka senatvė, vienišumas vis dažniau aplanko, mirties baimė ir kt. Vis dažniau vaikams užsimenu, kad sunku man vienai jau darosi tokiam dideliame name. Sūnus kartais bara mane, kad blogai pečių kuriu, kad neklausau kaip jis pamokina. O aš ir nenoriu, nes man mano amžiuje dar mokintis kaip kurti pečių, geriau aš šaltai sėdžiu“ (V interviu);

Prasigyvenus vienam, o po to ir kitam vaikui, pagerėjo ir man gyvenimas. Vat kaip būna, atsitiko taip, kad ne aš vaikus, o jie mane parėmė“ (II interviu).

Netekus sutuoktinio vaidmens, kinta ne tik santykiai su suaugusiais vaikais, bet ir su kitais aplinkiniais žmonėmis. R. C. Atchley (1997) teigia, kad adaptacija prie naujo našlystės vaidmens priklauso ir nuo to, kiek vaidmenų visuomenėje turėta. Respondentė pasakojo:

„Šito gero man užtenka ir jau per daug. Jie išsibarstę po visą srietą. Ar aš Lietuvoj, ar Vokietijoj, jokio skirtumo. Kai vienais metais rašiau kalėdinius sveikinimus, suskaičiavau net iki 60 parašiusi. Nu čia jau rekordas buvo. Kaip sakiau, kad esu nenusėdinti, tai vasaros metu esu sėdusi ant dviračio ir 50 kilometrų pirmyn ir atgal iki Kintų važiauvau pas draugę kafėjos atsigerti“ (V interviu).

Tarpusavio priklausomybės, prierašumo požiūriu pagyvenę ir seni asmenys puoselėja įvairius lūkesčius draugų atžvilgiu. Daugeliu atvejų skirtumas tarp šeimos ir draugų pagyvenusiems ir seniems žmonėms ne toks didelis. Šeima bei draugai atlieka tas pačias funkcijas ir yra vienodai svarbūs (Hooyma, Kiyak, 1996).

Apibendrinant galima teigti, kad vaidmens pasikeitimas iš sutuoktinio į našlio/našlės silpnina socialinių ryšių tinklą, keičia vienišų pagyvenusių ir senų asmenų bei jų vaikų tarpusavio santykius. Dažnai kaip alternatyva šeimoje silpnėjantiems vaidmenims reikšmingesni tampa santykiai su draugais.

Išvados

1. Skirtinguose šeimos gyvenimo kelio etapuose vyksta nuolatinė pagyvenusių ir seno amžiaus žmonių vaidmenų kaita: prarandami vieni vaidmenys, įgyjami kiti. Tai turi įtakos pagyvenusių ir senų asmenų socialinių ryšių tinklui.

2. Nors „tuščio lizdo“ etapas lemia neutralesnį santykių su vaikais pobūdį, tačiau susijęs su naujais, dažniausiai pagyvenusiems ir seniems asmenims keliančiais teigiamus išgyvenimus, senelių vaidmenimis.

3. Situoktinio vaidmens praradimas, susijęs su ilgalaikiu netekties išgyvenimu, didina priklausomybę nuo vaikų, keičia vienišų tėvų ir suaugusių vaikų santykius.

4. Keičiasi pagyvenusių ir seno amžiaus žmonių santykiai su draugais, mažėja šeimoje ir aplinkoje atliekamo vaidmens skirtumas.

Literatūra

1. Abercrombie, N.; Hill S.; Turner B. (eds.) *Dictionary of Sociology*, 3rd ed. London, 1994.
2. Atchley, R. C. *Social Forces and Aging: An Introduction to Social Gerontology*, 8th ed. Belmont, 1997.
3. Greene, R. R. *Social work with the Aged and Their Families*. New York, 2000.
4. Hooymann, N. R.; Kiyak, H. A. *Social Gerontology: a Multidisciplinary Perspective*, 4th ed. Boston, 1996.
5. Liobikienė, N. Mirtis, mirimas, netektis ir našlystė. *Socialinė gerontologija: ištakos ir perspektyvos*. Kaunas: VDU leidykla, 2002.
6. Naujanienė, R. *Social Construction of Entering Clienthood in Gerontological Social Work*. University of Lapland, 2007
7. Naujanienė, R. Socialiniai senėjimo aspektai. *Socialinė gerontologija: ištakos ir perspektyvos*. Kaunas: VDU leidykla, 2002.
8. Navaitis, G. *Psichologinė parama šeimai*. Šiauliai, 1996.
9. Navaitis, G. *Lietuvos šeima: psichoterapinis aspektas*. Vilnius, 1999.
10. Pivorienė, J. Šeima, giminaičiai ir draugai. *Socialinė gerontologija: ištakos ir perspektyvos*. Kaunas: VDU leidykla, 2002.
11. Skrabienė, I. *Pagyvenusių ir senų žmonių socialinių ryšių ypatumai*. Magistro baigiamasis darbas. Vilnius: MRU, 2007.

CHANGING ROLES OF ELDERS IN THE FAMILY

Dr. Jolanta Pivorienė

Mykolas Romeris university

Summary

The aim of the article is to discuss the role changes in old age. In the article, two role changes are analyzed in depth: transition from the role of parents to grandparents and transition from a role of a spouse to that of a widow. The article is based on qualitative study (interview) in which seven elderly persons have participated.

Research data revealed that parents experience sadness and loneliness after the last child leaves the family. Also the relationship of parents-children become more distant and rare. The role of a parents modifies into that of a grandparent which is not so clearly defined and expressed.

Another important change in family life of elderly people is a change from a role of a spouse to a role of a widow, which weakens a network of social relations and increases dependency of elderly people.

Keywords: aging, family, social role, role of parents, grandparents, spouse, widow